

TEMATIKA SNŮ V DÍLE BOHUMILA HRABALA

MILOSLAVA SLAVÍČKOVÁ (LUND)

V tomto článku sleduji téma snů v Hrabalově díle, a to od záznamu vlastních snů v počátcích jeho tvorby k prozaickým textům z šedesátých let 20. století. Tematika snů, jejichž záznam a výklad byly v centru zájmu surrealistů jako prostředek k odhalení nejskrytějších hlubin lidské osobnosti, totiž prokazuje, že Hrabalova inspirace surrealismem byla trvalá, ale podléhala změně, přehodnocení a dokonce i parodii.

Zápisník snů a Erbenovy „Sny“

První známé prozaické Hrabalovy texty,¹ v době svého vzniku nepublikované, jsou záznamy snů. Hrabal je považoval za natolik zajímavé a důležité pro pochopení svého vývoje, že je zařadil do připravovaného výboru ze svých raných textů *Poupata* jako "Zápisník snů" (Hrabal 1992, s. 53-61)². V "Zápisníku snů" je šest záznamů: první je z 30.1.1944 a poslední z 24. 2. 1944. Všechny obsahují podrobné vyličení snů, ale ne jejich výklad. Pro naše téma je „Zápisník snů“ zajímavý zejména proto, že dokládá, jak významně poznamenala surrealistická doktrina Hrabalovy literární počátky.

Hrabal měl příležitost se při svých univerzitních studiích v Praze, tedy v době svého uměleckého formování ve 30. letech, seznámit se zásadními příspěvky k problematice snů: Bretonovy *Spojitě nádoby* vyšly už r. 1934, tedy rok před Hrabalovým příchodem do Prahy. Později vyšla česky i Bretonova *Nadja* (Breton 1935) a *Co je surrealismus* (1937). Tyto knihy, jakož i knihy a jiné texty českých surrealistů, zejména Vítězslava Nezvala³ a Karla Teiga, Hrabal dobře znal a často se k nim hlásil. Uvádím jeden citát za všechny:

Když budu mít štěstí, naposledy jej (Bretona M.S.) budu číst den předtím, než

¹ Nepřihlízím přitom k Hrabalově rané publicistice, nezařazené do *Sebraných spisů Bohumila Hrabala*.

² Celý náklad již vydaných *Poupat* však skončil v roce 1970 ve stoupe. "Zápisník snů" byl publikován až v *Sebraných spisech Bohumila Hrabala* sv.1 (Spisy I, 163-172) a v reprintu *Poupat*.

³ Hrabal vzpomíná, že ve svém mládí "četl zběsile s panem Maryskem všechnu surreální literaturu, všechny prokleté básníky" (Spisy 2, s. 234). O Hrabalově podrobné znalosti Nezvala a Bretona jsem již přinesla některé doklady (Slavičková 1986 a 1987).

umřu. Bretonovu Nadju a Eluardovu Veřejnou růži umím skoro zpaměti (Spisy 15, s. 50).

Karel Teige v spisku *Svět, který voní*, který byl pro Hrabala "knížka knih" a o níž tvrdil, že ji umí téměř nazpaměť (Spisy 18, s. 61)⁴, si cení surrealistických básní proto, že nevznikají na základě "zevní náhody, nýbrž tak, jak se v bezvolném stavu polosnu objevují náhle, nepředvídaně a tajemně na hladině vědomí", a pro jejich "magický diktát: totiž pasivní a poslušné zapisování toho, co je diktováno podvědomým vlněním myšlenky:" (Teige 1928, 159). Za takový zápis snů můžeme považovat Hrabalův "Zápisník snů", jenž se podobá záznamům Štyrského ve *Snech* (Štyrský 1970) a Bretona ve *Spojitých nádobách*.

Breton však již ve 30. letech přiznává, že při zapisování a výkladu vlastních snů "zajímavost se tu někdy udržuje jen stěží", že se v nich "objevuje jakási nepopíratelná všednost" (Breton 1937, s. 48, 49). K podobnému závěru musel dojít i Hrabal, protože v zápisech vlastních snů už nepokračoval, ale svůj zájem o sny a jejich výklad zaměřil na lidové snáře.

Hrabalův zájem o záznamy snů však úplně neustal. Jako již uznávaný autor sestavil například výbor, v němž představil své oblíbené autory a jejich texty. Zařadil do něj mimo jiné téměř zapomenutý text K. J. Erbeny "Sny" (Hrabal 1967, s.13-20). Návaznost na českou surrealistickou tradici je zde nepochybná. V době založení Surrealistické skupiny, kdy čeští surrealisté - za přispění literárněvědných strukturalistů - pátrali po svém rodokmenu, objevili Erbenův zápis snů. Dne 26.7.1934 napsal jeden z členů Skupiny surrealistů, Jindřich Honzl, Vítězslavu Nezvalovi: "Dnes mi říkal Jakobson, že ví o zajímavém materiálu: o zapisovaných Erbenových snech, které uveřejnil Sabina a k nimž také připojil svou úvahu, velmi pozoruhodnou" (Nezval 1981, s.198).

Výňatky ze Zápisníku snů v literární koláži Mrtvomat

Svůj "Zápisníku snů" použil Hrabal ještě jednou. Výňatky z něho totiž zařadil do své literární koláže "Mrtvomat" (Spisy 2, s. 125-143)⁵. Jeho postup přitom svědčí o tom, že již v této době měl ambivaletní přístup k surrealistické doktríně; byla jeho inspirací i předmětem parodie. Hrabal totiž své zápisky snů začlenil do koláže následujícím způsobem: vybrané pasáže rozčlenil na nesouvislé fragmenty a zkombinoval je s výňatky z letáku spolku Krematori-

⁴ Při citátech z Hrabalova díla odkazují na příslušný svazek Spisů, tj. *Sebraných spisů Bohumila Hrabala 1-19*.

⁵ "Mrtvomat" vznikl v roce 1949, ale až do vydání v *Sebraných spisech* koloval jen v opisech.

um. Vzniklý text má sice formálně správnou syntax, ale jeho obsah je těžko srozumitelný, ne-li nesrozumitelný. Záznamy snů tu tedy nejsou použity ve své původní funkci, kdy měly podrobným přepisem průběhu snu napomáhat k prozkoumání vnitřního života, ale k tomu, aby znásobily nelogičnost letáku, a tím dobového myšlení. Hrabal k tomu poznamenává:

Střed symfonie (tj. Mrtvomatu, M.S.) jsem vystříhal z letáku pražského spolku Krematorium, letáku, který v rámci doby se pokouší vnést soulad mezi marx-leninismus a účel spolku. Bylo to tak alogické, a tedy tak živoucí, že jsem do toho ještě zamíchal namátkou vystřížené věty z deseti snů⁶, které jsem si zaznamenal v roce 1944 (Spisy 2, s. 143).

Záznamy snů zde tedy dostaly ironické zabarvení. Ironie je tu dokonce dvousečná: zasahuje leták o pohřbech tím, že jej kombinuje se surrealistickým zápisem snů, a surrealistický zápis snů tím, že jej zbavuje prvotní funkce a konfrontuje ho s frázovitým obchodně-politickým letákem. Ironické je i to, že Hrabal konfrontuje dvě stejnorodá témata s nestejnou uměleckou hodnotou: leták o pohřbu se dostává do souvislosti se snem o násilné smrti: o vraždě přítele, o drastickém odstranění jeho mrtvoly, o ohrožení života leteckým náletem a o spatřeném pohřebním průvodu s hudbou. Hrabalova subjektivní a dramatická výpověď o smrti ostře kontrastuje s neosobní a plochou propagací pohřbu žehem. Vznikla tím svérázná "koláž v koláži" s nepochybnou básnickou hodnotou⁷.

Uvedme si příklad a srovnáme vybrané citáty z Hrabalova snu ze dne 10. 11. 1944 s citátem z "Mrtvomatu":

Zápisník snů: *Tahám se s přítelem o otevřený nůž. Ruka se mi smeká a plnou silu vrážím jej do stehna svého přítele. (...) Ukládám tedy mrtvolu do plechové bedny od sucharů. (...) Tu jakýsi mladík přistupuje ke mně a tvrdí, že je zde spolek sochařů. Ukazuje mi dovedně slisovaná plátna, vystříhaná v prapodivné obrazce (Spisy 1, 168). (...) roztrhávám přítele v jakási osinková sousta a pojídám kus za kusem. Kostí kladu na okénko, svazuji je drátem a odhazují na hřbitov. (...) Jdu po nábřeží Svitavy. Listnaté stromy a bílé vily na stránich. Vracím se domů. Na počátku mostu slyším letecké sirény. Na nebi letadla a obláčky dýmu. Běžím se ukryti pod most a myslím, že oblouk nevydrží úder. (...) pozorují pohřební muzikanty (Spisy 1, 169) (...) drží dusítka u otvorů trub (Spisy 1, 170).*

Mrtvomati: *Příspěvky nejnížší v Evropě!! A přístupné tak lidovým vrstvám!! Hle, příteli, plechové krabice od sucharů, / dovedně slisovaná plátna/*

⁶ Ze zmíněných deseti snů bylo dochováno jen šest.

⁷ Hrabalův negativní postoj ke kremaci závisí i na tom, že ho již od dětství fascinovaly pohřební průvody; motiv pohřebního ceremoniálu a průvodu se také často vyskytuje v jeho díle.

umožni důstojný pohřeb mladým /a zrezavělý drát a osinková vlákna/ i kosti a stromky a vily na stránich/ stojí pevně na stránkách pracujícího lidu./ Obláčky dýmu nevydrží nárazy kremačních aut/ a pohybující se prsty u otvorů trub/ porazí zábradlí mostu (Spisy 2, 135).

Hrabalova parodie surrealistických záznamů snů bude zřejmější, připomeneme-li si Bretonovu vytku surrealismu, že při zápisu snů nevěnovali dost "pozornosti tomu, co se v nich děje", ale "shromáždili způsobem více či méně libovolným snové prvky, určené spíše k tomu, aby uplatnily svou malebnost, než aby dovolily užitečně pozorovat jejich hru" (Breton 1937, s. 48-9), či Teigovu reakci proti "básním rozsekaným ve zmatek osvobozených slov", tedy přesně proti tomu, jak Hrabal naložil se svým zápisem snů" (Teige 1928, s.159).

Hrabalův záměr je, jak se zdá, však trochu složitější, než jen parodovat surrealistickou doktrínu. Typické pro Hrabala je, že surrealistická inspirace může být sice zjevná, ale častěji je zasutá. Všimněme si proto blíže Hrabalova postupu: věty, či spíše větné fragmenty z obou použitých textů se prolínají tak těsně, že do sebe přecházejí i v jedné větě. Hrabalův text, reprodukcující jeho nejvnitřnější prožitky, sny, tu tedy splývá s textem přejetým, pocházejícím z reálného světa. Jde tu tedy o jakési prolínání vnější skutečnosti a vnitřního světa, tak jak po tom toužili surrealisté.

Využití citátů ze snáře v Hrabalových textech

Hrabal již ve 40. letech sáhl k prastarému a během věků zlidovělému způsobu výkladu snů, zafixovanému ve snářích. V nich ovšem sny neslouží k výzkumu vlastního nevědomí, ale odhalují budoucnost na základě heslovitého výkladu, to jest podle šablony, která je pro každého člověka stejná, bez jakéhokoliv ohledu na individuální nevědomé stavy. Snáře nadto podávají návod k utilitárnímu jednání, tj. jak vyhrát v loterii: každý sen je totiž opatřen nejen výkladem, ale i číslem, na které se má sázet. Jakým přečinem proti surrealistické doktríně bylo použití snáře, vyvstane jasně z následujícího Bretonova odsudku ve *Spojitéch nádobách*: „Nic není drtivějšího, musím to prohlásit bez okolků, nic není drtivějšího pro ducha než viděti, k jaké nejistotě byl odsouzen výzkum problému snu od dávných dob až po naše dny. Mizerné "snáře", nežádoucí jako sázkové a hrací známky, jsou stále v oběhu ve výkladech pochybně lidových knihkupectví“ (Breton 1934, s. 13).

Hrabala však snáře přitahovaly, což je zřejmé z toho, že citáty z nich zařadil do velkého počtu svých děl, a to jednak systematicky a jednak sporadicky, jednorázově. Systematickým využitím hesel ze snáře míním využití opakované, které je v textu důležitým tvárným prostředkem. Tak je jich využito v literárních kolážích "Mrtvomat" a "Legenda zahraná na struně mezi koléb-

kou a rakví" (Spisy 5, s.344-359), a dále v *Tanečních hodinách pro starší a pokročilé* (Spisy 5, s. 7-56).

Sporadicky je výkladu snů ze snáře užito v básni "Věčný Silvestr" z cyklu "Kolekce není Mathias" (Spisy 1, s.128-9)⁸, ve dvou povídkách ze sbírky *Pábitelé*, a to "Bambini di Praga 47" (Spisy 4, s.198-290) a "Pohřeb" (Spisy 4, s.193-197), dále pak v "Kafkárně" z *Inzerátu na dům, ve kterém už nechci bydlet* (Spisy 5, s. 117-128).⁹

Proč Hrabala přitahovaly snáře? Je pro to zřejmě několik důvodů. Zájem o snáře je v souladu s Hrabalovou poetikou, založenou na využití "podivuhodných setkání", tj. střetu nesourodých, překvapujících, často kontrastních jevů, jak už konstatovali Susanna Roth (Roth 1986, 1993) a Milan Jankovič (Jankovič 1997). Dalším důvodem je zajisté Hrabalův divergentní vývoj od poetiky meziválečné avatgardy, závisející jednak na jeho odlišných životních zkušenostech a jednak na přívalu nových impulzů. Zde hraje bezpochyby významnou úlohu seznámení se s estetikou Skupiny 42, zejména s názory Jiřího Koláře. Jak je známo, Skupina 42 soustřeďovala svůj zájem na město, život jeho obyvatel a lidovou tvořivost, která se rodila ve městě, hlavně v jeho periférii. Pro naše téma je zajímavé, že Jiří Kolář aktualizoval význam lidových snářů tím, že je řadí do velké skupiny inspirativního moderního městského folkloru, jak o tom svědčí jeho následující výrok: „(...) nový zdroj inspirace v lidové poezii by měl být hledán také někde jinde než v písních, snad ve snářích, věštách, lžích, měsíčnících, návodech, pověrách, výpovědích, v humoru, litaních, pošlebcích atd. Snažil jsem se o to dlouho a zmohl jsem se na některé básně až později, když mě začal přímo zajímat *městský folklór*" (Kolář 1986, s. 137).

Jakých vlastností snářů Hrabal využíval? Je to především střet různorodých motivů a jejich bezděčný humor. Hesla snáře vycházejí ze snů nejroztodivnějšího obsahu, ale jejich výklad se vždy dotýká nejzákladnějších existenciálních jevů lidského života: narození, smrti, lásky, nemoci, neštěstí i štěstí. Tak vznikají překvapivá, bizarní i komická spojení. Citáty ze snáře také výrazně oživují Hrabalův jazyk; vnášejí do textu nečekaná slova a slovní spojení, často zcela odlehlá od tématu, i odlišnou a pro snář charakteristickou syntaxi.

Použití snářů v 60. letech mělo ještě jednu stránku. Citace ze snáře byly pro tehdejšího čtenáře exotické, vyvolávaly či stupňovaly atmosféru zaslého času, která panovala v Hrabalových textech, v nichž byly užity. Po únoru

⁸ Tuto báseň zařadil Hrabal do své první básnické sbírky *Ztracená ulička*, která měla vyjít v roce 1948 v soukromém nakladatelství v Nymburku. Její vydání však překazil komunistický převrat, v jehož stopách šlo znárodnění soukromých nakladatelství. Vyšla až v roce 1991, jednak samostatně (Hrabal 1991) a jednak v *Sebraných spisech*, svazek 1.

⁹ Pro úplnost poznamenávám, že motiv snů je i v "Legendě o Lamertzových jehlách" (Spisy 5, s.261-290). Ten však má jiný charakter, a proto (a pro nedostatek místa) se jím zde nezabývám.

1948 byly snáře nedostupné, protože v ideologii režimu nebylo místa pro "pověry" a "nevědecké metody", a tedy ani pro výklady snů. Teprve v průběhu 60. letch vyšly snáře, jejichž vydání bylo nějak přijatelně "vědecky" zdůvodněno, jako např. u *Snáře* vydaného péčí Radovana Krátkého s ilustracemi a úvodem malíře Zdenka Seydla (Krátký 1966). Pro naše téma je zajímavé, že Seydl zcela v duchu Skupiny 42, jíž byl názorově blízký, tvrdí, že "snář byl pop-art našich babiček" a zdůrazňuje přitom starobylost a lidovost snářů i jejich oblíbenost zejména u žen.

Pramen Hrabalem použitých výpisků ze snáře

V literární koláži "Mrtvomati" je kromě výňatků ze "Zápisníku snů" zařazen velký počet citátů ze snáře. Hrabal přitom neupřesňuje, z jakého snáře své citáty převzal. Naproti tomu v "P.S." k "Legendě zahrané na strunách mezi kolébkou a rakví" (dále "Legenda") jmenuje mezi prameny výslovně *Snář Anny Novákové*. Také v textu *Tanečnic* se mluvčí při výkladu snů ve zhruba polovině případů odvolává na *Snář Anny Novákové*. (V ostatních Hrabalových textech jsou ovšem citáty zcela integrovány do řeči vypravěče či postav.)

Při pokusu o srovnání Hrabalových citátů se *Snářem Anny Novákové*, který jsem měla k dispozici v několika vydáních, se ukázalo, že Hrabalem použité výklady snů s tímto snářem nesouhlasí. Vzhledem k tomu, že se Hrabal při citacích, zařazených do jiných textů, důsledně držel udaných pramenů a promyšleně s ním pracoval,¹⁰ vyšla jsem z předpokladu, že i zde jsou použité texty autentické, ale pocházejí ze snáře jiného. Tato domněnka se ukázala být správná. Jako Hrabalův pramen jsem identifikovala *Storchův nejnovější a nejúplnější egyptsko-perský a chaldejský obrázkový snář* (Storch, okolo 1930; dále *Storchův snář*). Srovnáním jsem zjistila, že pouze dva výklady snů, zařazené do *Tanečnic*, pocházejí skutečně ze *Snáře Anny Novákové* a ve *Storchově snáři* nejsou. Jeden výklad jsem nenašla v žádném z obou uvedených snářů. Ve výkladu o tematicke snů se pokusím navrhnout vysvětlení, proč Hrabal zaměnil jeden název snáře za druhý.

Hrabal převzal ze *Storchova snáře* velký počet hesel. Do "Mrtvomati" jich zařadil 193 a 60 jich pak převzal do "Legendy", a to ve většině případů zcela beze změny. Jen v devíti případech je mírně pozměnil. V *Tanečnic* je užito 26 výkladů snů, z nichž 23, tedy naprostá většina, pochází též ze *Storchova snáře* a jen dva ze *Snáře Anny Novákové*. Většina těchto výkladů snů byla použita i v "Mrtvomati" a v "Legendě". V povídce "Bambini di Praga

¹⁰ Výsledek srovnání citátů užitých v některých Hrabalových textech s jejich původními prameny jsem publikovala v časopise *Česká literatura* (Slavičková 1997). Šlo zejména o citáty použité v literární koláži *Toto město je ve společné péči obyvatel* a dále v povídkách "Pan notář" a "Křtiny 1947".

47" jsou zaznamenány čtyři výklady snů, pocházející ze *Storchova snáře*. I těchto citátů Hrabal použil již dříve, a to v básni "Věčný Silvestr" a některé i v *Tanečnicích*.

Mnoho výkladů snů se tedy v Hrabalových textech objevuje dvakrát a dva z nich dokonce třikrát. Toliké opakování může být podmíněno skutečností, že Hrabal v době vydání *Tanečnicích* a "Legendy" nemusel počítat s tím, že by jeho čtenáři znali "Mrtvomati" nebo "Věčný Silvestr".

Citáty ze snáře v literárních kolážích "Mrtvomati" a "Legenda"

V "Mrtvomatu" mají citáty ze *Storchova snáře* podobu dlouhého souvislého seznamu, který zabírá několik stran tisku. Je to nejdelší; a tedy dominující úsek celé koláže. (Hned po něm délkou následuje seznam hraček. Spojení výkladu snů a názvů hraček se v Hrabalově díle, jak ještě ukážeme, objevuje vícekrát.) V dovětku k „Mrtvomatu“ poukazuje Hrabal na veselost a zpěvnost snáře, čímž zřejmě motivuje mnohonásobně opakované užití citátů. Podle mého výkladu záleží zpěvnost citátů především na mnohonásobném opakování paralelně konstruovaných vět. Připomíná litaničnost, oblíbený prostředek básníků avantgardy, zejména Vítězslava Nezvala. „Veselosti“ pak jistě míní bezděčný humor vznikající ze spojení nesourodých témat.

Výklady snů jsou v "Mrtvomatu" zařazeny do širokého sloupce, který probíhá paralelně se sloupcem mnohem užším, obsahujícím pokyny dopravního strážníka. Hrabal v dovětku k "Mrtvomatu" vysvětluje, jak se do koláže citáty ze snáře a pokyny dopravního strážníka dostaly a proč se tam ocitly spolu:

Stál jsem u auta a opisoval jsem, co tlampačem říká řidičí důstojník, zatímco přes střechy se ke mně valil pás výkladu snů a ženil se namíste s rychlými větami. (Spisy 2, s. 143).

I zde je možno tušit jakousi parodii surrealistické doktriny. Hrabal totiž uvádí do souladu vnější a vnitřní skutečnost tím, že reprodukuje řeč skutečného policisty a umísťuje ji paralelně vedle výkladu snů, vynořujících se z jeho paměti na základě nějakého čistě subjektivního impulzu. Samotný výklad snů však není jeho vlastní, nýbrž doslovnou citací ze snáře.

V "Legendě" už Hrabal nepoužil celistvý dlouhý úsek citátů jako v "Mrtvomatu", snad pro jeho monotónnost, ale zkombinoval citáty ze snáře s citáty z dalších šesti pramenů. Srovnání se *Storchovým snářem* ukázalo, že zde Hrabal proměnil převzaté výklady snů pouze v interpunkci. Spojil zde popis snu a jeho výklad pomlčkou, zatímco v originále a v ostatních zde rozebíraných textech jsou spojeny čárkou. Nabízí se vysvětlení, že důvodem pozmě-

něné interpunkce je snaha o oživení monotónního grafického obrazu "Legendy", kde text není rozčleněn do odstavců, i když by toho smysl vyžadoval; použití pomlček vnáší nadto do textu pauzy, a tím jistou variaci ve vnímání jinak jednodušného textového proudu. Že u Hrabala hraje interpunkce a intonace velkou úlohu, prokázal přesvědčivě Jankovič v několika studiích (Jankovič 1990, 1997).

Závěrem můžeme konstatovat, že Hrabal při výběru a zařazování citátů ze snáře postupoval stejně, jako když vybíral citáty z jiných pramenů pro literární koláže *Toto město je ve společné péči obyvatel* (Hrabal&Peterka 1967; Spisy 5, s. 211-237) a "Legenda"; vybíral je napřeskáčku (některá hesla ze svého pramene vynechával) a jejich znění téměř neměnil. V "Mrtvomatu" dokonce zachoval abecední pořádek hesel ze *Storchova snáře* a v "Legendě" ho pouze nepatrně proměnil.

Citáty ze snáře v básni Věčný Silvestr a v próze Kafkárna

V básni „Věčný Silvestr“ vyjadřuje básnický subjekt svůj pesimistický životní pocit a celkově skeptický postoj ke stavu světa. Zároveň je však báseň i výrazem neuskutečněné touhy po pozitivních životních hodnotách, radosti, rovnosti, svobodě, umění, kráse. Pro naše téma je zajímavé, že je v ní vyjádřen životní pocit podobně jako v dovětku k "Mrtvomatu"; mluví se odcizuje sám sobě, svým původním životním nadějím, stává se přídatkem věcí, které prodává (především hraček), a dokonce věci samou.¹¹ Pro vyjádření tohoto životního pocitu sáhl Hrabal i k citátům ze snáře, které jsou neosobní, stereotypní, tedy odcizené, a s individuálními pocity mají málo společného.

Hrabal zde užil citátů ze snáře - pokud se mi podařilo zjistit - poprvé ve své tvorbě. Zajímavé je, že jsou tu uvedeny v blízkosti výčtu hraček. Je to spojení motivů, které známe z „Mrtvomatu“, a které se později náznakem objevuje i v „Kafkárně“.

Výklady snů jsou ze *Storchova snáře* převzaty do básně „Věčný Silvestr“ téměř doslova, což dokládají následující příklady:

Věčný Silvestr: *A tak dnes/ a odedneška již navždycky/ nemohu býti zbaven touhy/ procházeti se/ s aramejským profesorem smíchu,/ protože zabité rodiče viděti/ znamená štěstí,/ ženu svou mrtvou radost,/ šílenství vdavky./ Veselý Silvestře,/ dnes již nemohu býti zbaven/ trhliny v mozku,/ protože vztekem uchvácen býti radost./ Tak tonu v samém štěstí,/ vdavkách a radostech,/ prodávám beláčky, králičky, / upomínkové kapličky, /vánoční sklo (Spisy 1, s. 128-129.) [Tučným písmem vyznačila MS].*

¹¹ Přesvědčivý rozbor "Mrtvomatu" v tomto smyslu podala Susanna Roth (Roth 1983).

Storchův snář: Rodiče zabitě viděti, štěstí (s. 146).

Ženu svou umrlou viděti, radost (s.193).

Šílití, vdavky (s. 165)

Vztekem uchvácen býti, štěstí pro celý rok (s. 185)

Důvodem pro užití snáře bylo nepochybně opět to, že lidový snář na Hrabala esteticky působil, ale i to, že sloužil k vyjádření autorova skeptického postoje k iluzím a nepodloženě optimistickým náhledům na život. Hrabal vybral tíživé sny: smrt blízkých lidí, šílenství, vztek. Ty však podle snáře znamenají svůj opak: štěstí, radost, vdavky. Se stejnou ironií líčí básnický subjekt svůj neuspokojivý život jako život "v samém štěstí, vdavkách a radostech". Tím celá báseň získává ironický podtón, který už je vlastně v názvu „Věčný Silvestr“, neboť obsah básně je v přímém rozporu s představou života jako věčné silvestrovské zábavy.

Téměř celý text básně „Věčný Silvestr“ byl o téměř dvacet let později zapojen do textu „Kafkárna“, tj. do prozaického kontextu jiného obsahu. Proměnil se tak v jednu z mnoha replik, podřízených hlavnímu tématu, jímž je procházka vypravěče Prahou. Byl také vsazen do zcela neadekvátní situace, do rozhovoru se strážníkem, a tím nabyl absurdního charakteru. Na rozdíl od básně je v „Kafkárně“ rozpor mezi skepsí a optimismem méně výrazný, na čemž se podílí i odlišné užití citátů ze snáře. Zde je totiž ponechána pouze aluze na jeden z výkladů, a ten je nadto proměněn v pozitivní vyznění. Životní pocit vypravěče se však zřetelněji než v básni vztahuje k hračkám, které jsou vůbec v „Kafkárně“ důležitým motivem.¹² Jak uvidíme z následujícího příkladu, je výčet předmětů, s kterými se vypravěč ztotožňuje, doplněn o slovo „hračky“ a odkaz na firmu bratří Zinnerů, což byl obchod s hračkami, kde Hrabal pracoval.

Kafkárna: (...) *přede mnou stál rozkročený strážník s rukávy namočenými ve vápně. Nikdo nešel, tak jsem se mu svěřil: ‚Tak odedneška navždycky už nemohu býti zbaven touhy procházeti se s aramejským profesorem smíchu, víte? Ode dneška již nemohu býti zbaven trhliny v mozku, protože svoboden býti radost. Tak tonu v samém štěstí, vdavkách, radostech, u bratří Zinnerů odškrtávám beláčky, králíčky, upomínkové kapličky, andělské vlasy, vánoční sklo, hračky‘* (Spisy 5, s. 127). [Tučně vyznačila M. S.]

Citáty ze snáře v Tanečních hodinách pro starší a pokročilé

Taneční hodiny pro starší a pokročilé z roku 1964 jsou spontánním monologem starého muže, proneseným jedním dechem, což je v tisku vyznačeno nepřítomností tečky. Je to "podivuhodná směs torzovitých minipříběhů, ex-

¹² O tématu "výčet hraček" u Hrabala pojednává moje stat' ve švédštině (v tisku).

presivních obrátů a pojmenování, které nás zaplaví ve fiktivním vyprávění (či spíše samomluvě) starého muže" (Jankovič 1997, s.32).

Hrabal přiznává, že při psaní *Tanečních* užil techniky stříhu a výpůjček z cizích textů (Spisy 2, s. 240; Spisy 12, s. 297-298), ale o snáři se nezmiňuje. Srovnání *Tanečních* s dřívějšími variantami¹³ potvrzuje, že zde počet citací skutečně vzrostl. Pro naše téma je relevantní, že zde přibýly citace ze snáře a že je jich dokonce využito systematicky. Naprostá většina z nich pochází ze *Storchova snáře* (25 z 27 citátů), při nichž je sedmkrát jmenován jako jejich pramen *Snář Anny Novákové*. Dva z výkladů - o pekaři a pekařství (Spisy 5, s. 10) - pocházejí skutečně ze *Snáře Anny Novákové*. Jsou to, pokud se mi podařilo zjistit, jediné prokazatelné výpůjčky z Anny Novákové z celého velkého počtu výkladů snů v Hrabalově díle. Citáty jsou nepravidelně rozhozeny po celém textu tak, že někdy jsou dva i více výkladů v těsné blízkosti, jindy se objeví až po několika stranách. Často se sdružují výklady snů po dvou.

Citáty jsou v *Tanečních* - na rozdíl od literárních koláží - sjednoceny subjektem v jednotlý monolog. Vynořují se v řeči mluvčího na základě asociací, po paměti, jak mu vyvstanou na mysli při vyprávění některého z mnoha epizodických příběhů. Velký počet citátů ze snáře napovídá, že sny a jejich výklad jsou pro mluvčího nedílnou součástí života, a jak tomu bylo v lidové tradici odedávna, často i zdrojem životního poučení a návodem k jednání. Výklady snů se mluvčímu líbí pro jejich obsah a neobvyklost představ¹⁴:

(...) nejhezčí ale sen je viděti dobře vytopenou světnici, to znamená milování dvou osob, a šéfová se vrtěla na židli a tak jsem jí pošeptal, ale nejmilejší je sen, kterak se dva volí trkají, to že je opravdové štěstí v lásce (...); (Spisy 5, s. 31).

Sny zasahují aktivně do života mluvčího zejména tam, kde jich užívá jako prostředku, kterým působí na ženy, které ke snářům odedávna inklinují. Ženám buď své sny vypráví nebo používá formulací snáře k tomu, aby "slechny"

¹³ Monolog *Tanečních* má svůj původ ve vyprávění Hrabalova strýce Pepina. Hrabal prý je zapisoval a opisoval celkem sedmkrát (Spisy 2, s. 240). Tři z textů, vzniklých z tohoto vyprávění, jsou otištěny v *Sebraných spisech*: „Utrpení starého Werthera“ (Spisy 2, s.71-124), dáleko kratší „Protokol aneb příspěvek k renesanci sepsaný mým strýcem Josefem“ (Spisy 3, 129-131) a výsledný text *Taneční hodiny pro starší a pokročilé*.

¹⁴ Velmi krásně se o estetické hodnotě snů vyjádřil Milan Kundera ve svém románě *Nesnesitelná lehkost bytí*, v části, kde komentuje sny své hrdinky Terezy. "Kromě toho, že byly výmluvné, ty sny byly též krásné. To je okolnost, která unikla Freudovi v jeho teorii snů. Sen není jen sdělení (eventuálně šifrované sdělení), nýbrž také estetická aktivita, hra imaginace, která je sama o sobě hodnotou. Sen je důkazem toho, že fantazie, snění o tom, co se nestalo, patří k nehlubším potřebám člověka" (Kundera 1985, s. 57).

získal či je odmítl. Proto na ně musí působit nějakou osvědčenou autoritou, již jistě spíše byl oblíbený lidový český snář napsaný ženou, než snář s komplikovaným titulem sepsaný mužem. Nemám však vysvětlení pro to, proč ponechal tento název i při použití v „Legendě“.

Vzhledem k tomu, že pro mluvčího *Tanečních* jsou sny a jejich výklad pevně zakotveny ve skutečnosti, podněcují ho ke srovnávání s konkrétními událostmi z lidských životů a s lidským konáním. Přitom však (tak jako v básni „Věčný Silvestr“) slouží i zde často výklad snů k ironickému podbarvení textu. Někdy vyvstává rozpor mezi pesimistickým snem a jeho optimistickým výkladem, jindy mezi optimistickým výkladem snu a drsnou životní realitou. To nám ozřejmí následující příklad, k němuž pro srovnání připojuji citát ze *Storchova snáře*:

Taneční: (...) ten Jetrudka byl pořád vožralej, jen si před Mařenou kejchnul a už byla v naději, tak polovička těch děcek šilela a ta druhá polovička když to domejšlela, tak se voběsila, potom věřte snáři Anny Novákové, novorozené děťátko pěstovati, potěšení! to leda může nadělat děcek starosta (...). (Spisy 5, s. 26).

Storchův snář: Děťátko novorozené pěstovati, potěšení. (s. 44).

Jak je zřejmé z příkladů, styl výpisků ze snáře byl zachován, dokonce se svými zastaralými rysy jako je infinitiv na –ti, a nebyl připodobněn jazyku mluvčího (např. v užití obecné češtiny). Mluvčí pozměňuje pouze jejich příliš lakonickou mluvu a včleňuje je plynule do textu. Jen do některých výkladů vkládá své hodnocení, jak např.

...manželku ve snách umřítí viděti, to zase jako na potvoru znamená vyplnění tvých tajných přání (Spisy 5, s. 20).

Text *Tanečních* je účinný "svou poetikou konfrontace"; je to "konfrontace zažitého a vysněného, odporného a nádherného" (Roth 1993, s.75), "mnohohlas všeho prožívaného" (Jankovič 1997, s.18). Citované výklady snů pokládám proto za důležité, protože je v nich koncentrován tento základní stavební princip Hrabalovu textu, stavějícího na kontrastech. Chci však poukázat ještě na jeden kontrast, a to mezi postojem mluvčího k líčené skutečnosti a skutečností samou. Mluvčí ve skutečnosti vidí "všechny krásy světa", i tam, kde je skutečnost nevlídná, ba i krutá, odpudivá, nízká. Citáty ze snáře tuto tendenci podporují. Ve snech znamená válení se ve hnoji veselé časy, noční hrnec pohodlnou budoucnost, umrlčí hodinky svatbu, obíratí se kostmi umrlce velké potěšení, do hrudi zaražený nůž velkou lásku atd. Příznačné je, že Hrabal do-

konce pozměňuje výklady snu tak, aby vznikl rozpor mezi nepříjemným snem a jeho optimistickým výkladem:

Taneční: (...) slečny, na frontě vás pochovají neznámo kam, jako byste ztratily kapesník, pak Anna Nováková řekne ve svém snáři umrlčí hodinky držeti, svatba... a ve snách v blázinci se nacházeti, veliké štěstí očekávej! ale co se nestalo přednostovi u nás (...) (Spisy 5, s. 28).

Storchův snář: Umrlčí hodiny držeti, svatba (s. 174). Blázinec viděti neb v něm se nacházeti, velké neštěstí (s. 29).

„Zpěvnosti“ snáře, již Hrabal využívá v „Mrtvomatu“, se v *Tanečních* vzdáleně podobá zařazování výkladu snů po dvou. Nejdůležitější ovšem je, že použití citátů ze snáře je v souladu s tendencí celého textu, který charakterizuje "výrazné členění na promluvové úseky", který má "rás zřetelného a opakujícího se přistavování jednotlivých úseků" (Jankovič 1997, s.33). Citáty ze snáře nejen s touto tendencí souhlasí, ale dokonce ji i posilují.

Použití přejatých textů je nejpůsobivější tehdy, když je nějakým způsobem systematizováno. Proto má také v *Tanečních* výklad snů, spolu s poukazy na "spisek páně Batisty", jiný účinek než další citáty užitá v tomto textu (například reklamy a prodejní slogany). Opakování stejného větného vzorce v případech snů a stejného pojmenování "spisku páně Batisty" vnáší do textu *Tanečních* jakýsi rytmus. Opticky nestrukturovaný text bez odstavců a bez ukončených vět dostává jimi vrcholy, které text člení.

Výpisky ze snáře v *Bambini di Praga*, 1947

Hrabal použil výkladů snů ze snáře i v povídce „Bambini di Praga 1947“, která sleduje několik pojišťovacích agentů při jejich snaze prodat živnostníkům penzijní pojištění. Lidé, s nimiž se agenti setkávají, jsou většinou z rodu pábitelů, intenzivní a bizarní lidé. Hrabal je zachycuje v nevšedních až groteskních situacích. V povídce vládne hektická atmosféra "před potopou". Píše se totiž rok 1947 a celý svět spojený se soukromým podnikatelstvím včetně pojištění na soukromé důchody zmizí zanedlouho ze života v Československu na více než čtyřicet let. Povídku takto prosycuje ironický podtón, způsobený rozestupem mezi vědomím autora a čtenáře na jedné straně a postav v povídce na straně druhé. Ironie zasahuje jak líčení usilovných snah pojišťováků o získání zákazníků, tak obavy zákazníků o své investice do důchodového pojištění. Tento základní ironický podtón Hrabal různými prostředky posiluje a modifikuje, mimo jiné pomocí citátů ze snáře. Postihuje přitom úsměvnou

ironií tvorbu naivního malíře Nulíčka a jeho prostřednictvím surrealistické učení¹⁵.

Uved'me si nyní obsáhlejší citát z „Bambini di Praga 1947“. Je vytržen ze scény, v níž pojišťovací agenti Tonda a pan Bucifal navštíví kůžičkáře pana Nulíčka, kterému chtějí prodat pojistku. Tonda si s ohromením prohlíží Nulíčkův domek i s okolními kůlnami, chlívky a záchodem, v nichž je každá plocha pomalovaná kresbami s neobyčejnými motivy. Pan Nulíček, malíř naviesta, ukazuje v silném zaujetí agentovi své obrazy a vysvětluje jejich původ:

(...) položil mokré rty na reprezentantovo ucho a pošeptal:

"To jsou variace na snáře a moje snění."

"Kde se to ve vás bere?" optal se Tonda.

"Je to ve mně jako v koze," řekl kůžičkář, "protože podle snáře zabité rodiče viděti znamená štěstí, ženu svou mrtvou radost, šílenství vdavky a vztekem uchvácen býti štěstí po celej rok..."

"Jaký máte vzdělání prosím?"

"Dvoutrídku," řekl kůžičkář a radoval se, když pan Bucifal chodil podle pumpy, kde na skruzích chodil nahatý mužský a měl na přirození pověšený klobouk, zatímco šest nahatých ženských se vesele válelo ve hnoji.

"Co to je?," řekl pan Bucifal.

"To bych taky sám rád věděl," řekl pan Nulíček (...). (Spisy 4, s. 245).

Pan Nulíček pomaloval všechny plochy tak, že "jeden obraz přecházel v druhý, aniž s ním souvisel" (Spisy 4, s. 244). Vyvořil tedy vlastně surrealistické koláže, v nichž se spojuje nespojitelné, a v nichž vynikají eroticko-sexuální motivy. U Nulíčka je to např. nahá žena s řeznickým nožem v zádech a muž s kloboukem na přirození.¹⁶ Svá témata nenachází Nulíček ve skutečnosti, která ho obklopuje, což prozrazují nejen motivy jeho obrazů, ale i jejich jasné barvy a radostná nálada, která ostře kontrastuje se zanedbaným a přímo odpudivým prostředím okolo nich. Ostatně Nulíček sám přímo poukazuje ke svému snění a "vnitřnímu modelu", což on i jeho maminka plebejsky vyjařují výrokem "je to ve mně jako v koze". Pan Nulíček zřejmě bez-

¹⁵ Je nutné si přitom ovšem připomenout, že si Hrabal naivních malířů hluboce vážil, což vyjadřoval ve svých četných projevech při otvírání výstav i ve svých textech. Naivní malíři totiž splňovali všechny jeho požadavky na neprofesionálního umělce, převyšujícího svou nápaditou tvorbou umělce školené. Hrabal svůj obdiv k nim vyjádřil například takto: „Touha vyjádřit se dává obrazům naivních malířů větší náboj, než obrazy nesené zručností grafických škol“ (Spisy 15, s. 157).

¹⁶ Zde by bylo namísto srovnat Nulíčkovy obrazy, jak je popsal Hrabal, s tvorbou celníka Rousseaua, u něhož se vyskytují často podobná témata jako u pana Nulíčka - bujná zeleň a exotická zvířata. Dále by bylo vhodné poukázat na inspiraci tvorbou Vladimíra Boudníka. Tato témata však přesahují rozsah mého článku.

volně zachycuje snové obrazy, vynořující se z jeho podvědomí, a ani neví, co vlastně znamenají. Jeho metoda připomíná tvorbu jednoho z Hrabalových idolů, Salvadora Dalího, který „nechává nevědomé obrazy vyplynout na povrch a pak je okamžitě převádí na plátno“ (Etherington-Smith 1993, s. 225). V textu, *La Conquete de l'Irrationel*, který Hrabal miloval (Spisy 14, s. 17-18), píše Dalí o tvůrčově intenci toto: „Skutečnost, že já sám v okamžiku, kdy maluji, nerozumím významu svých obrazů, neznamená, že nemají žádný význam“ (Etherington-Smith, 1993, s. 225). Na pana Nulíčka se vůbec výtečně hodí charakteristika, kterou jeden americký recenzent napsal o obrazech Dalího: „Tajemství účinku Dalího obrazů záleží v tom, že spojuje naprosto nevhodným způsobem co nejtradičtější objekty v jeden celek. Kůň a telefon jsou samy o sobě velmi málo vzrušující, ale jakmile kůň znásilní telefon, přivede to do pohybu všechny chromozomy diváka“ (Descharnes & Nérret 1991, s.132).

Nulíček se ve stejné míře jako svými sny nechá inspirovat snářem¹⁷. Splňuje tak sice důležitý požadavek surrealistické doktriny (podává výklad snů), ale jeho výklad nezkoumá nejskrytější hlubiny lidské osobnosti, nýbrž doslova opakuje bizarní šablony ze snáře:

Bambini: (...) *podle snáře zabitě rodiče viděti znamená štěstí, ženu svou mrtvou radost, šilenství vdavky a vztekem uchvácen býti štěstí po celej rok...* (Spisy 4, s. 245).

Storchův snář: „Rodiče zabitě viděti, štěstí (s. 146). Ženu svou umrlou viděti, radost (s. 193). Šiliti, vdavky (s. 165). Vztekem uchvácen býti, štěstí po celý rok.“ (s. 185)¹⁸.

Nulíček se však nespokojuje jen s citováním snáře. Jednotlivá témata jeho obrazů jsou přímým ohlasem výkladů snů, jak vyplývá z následujících příkladů:

Bambini: ...*šest nahatých ženských se vesele válelo ve hnoji (...) Smutní mužští liblí těhotné ženské, v pozadí se trkali bílí volí, nad postelí mladá žena klečela a prala ve vodě potoka dršťky (...) a vychtrlý mladík chodil bosky ve střepinách a vedle něj stála dívka a v prstech držela koňskou lebku.* (Spisy 4, s. 246).

¹⁷ Další zásobnicí motivů je dílo *Attribute der Heiligen* (Attribute 1843), obsahující atributy svatých; Hrabal vkládá doslovné citáty do úst Nulíčkovy "Múzy", jeho maminky (srov. též Slavičková 1997).

¹⁸ Všimněme si, že stejných citátů ze snáře Hrabal užil v básni "Věčný Silvestr".

Storchův snář: *Hnůj; ve hnoji se váleli veselé časy (s. 59). Voly trkati se viděti, štěstí v lásce (s.183). Strěva práti, veselé živobití (s.162). Lebku koňskou v ruce držeti, těžký úkol (s. 90).*

Nulíčková surrealistická inspirace není parodována jen tím, že se zde klade rovnítko mezi inspirací sny a snářem. Parodie tkví i v tom, že je touto inspirací obdařena postava nepatřičného povolání vesnického kůžičkáře, který tvoří ve zpustlém, špinavém prostředí plném rozkládajících se zvířat, a o své tvorbě se vyjadřuje lidovými, tedy nenáležitými výrazy. Zároveň však jeho originální tvorba dokládá nosnost surrealistické imaginace.

Výklad snů v povídce Pohřeb

Povídka „Pohřeb“ (Spisy 4, s.193-197) provází dva přátele po cestě Prahou. Muži jsou zcela ponořeni do hovoru o tom, jak sázet do Sportky na výhru. Jejich vášnivě zaujetí pozemským životem ostře kontrastuje s cílem jejich společné cesty - s pohřbem příbuzného, o němž se zmíní až za polovinou povídky.¹⁹ V úvodním motivu vypráví jeden ze dvou protagonistů svůj sen, který hned interpretuje:

„Tak jsem měl na dnešek příjemnej sen. Zdálo se mi, že klečím v lese před mlátičkou a ze vzduchu přilítá svatý Josef a dělá nade mnou veliký kříž. Ráno jsem hned věděl, že vsadím na lední hokej a cyklistiku, protože svatýho Josefa je devatenáctýho, měsíc třetí...“ řekl Jarda a zapnul si kabát (Spisy 4, s. 193).

Výklad snu se zde liší od jiných výkladů v Hrabalových textech. Je zcela účelový, zaměřený na získání čísel k sázení do novodobé "lotynky", do Sportky. Hrabal tedy využil i této důležité funkce lidových snářů, ale převedl ji do „lotynky“ současnosti, a přenesl také využívání snářů na muže, zatímco tradičně byl zájem o snáře a "lotynku" připisován ženám.²⁰

Sen sám i jeho výklad je zřejmě výplodem Hrabalovy fantazie, ale není vyloučeno, že i zde inspirace snářem mohla hrát svou úlohu. Ve *Snáři Anny*

¹⁹ Tím tato povídka připomíná epizodu z Joyceova *Odyssea*, kterého Hrabal obdivoval; v ní jede Bloom se svými přáteli na pohřeb. Společnost se celou cestu věnuje běžnému hovoru a na zeměleho si téměř nevzpomenou (Joyce 1976, s. 85-98).

²⁰ Používání snářů jako pomůcky při sázení do loterie bylo jako literární téma zpracováno jedním z autorů, kterých si Hrabal cenil, Janem Nerudou, v *Povídkách Malostranských*: "(...) pani Bavorová seděla doma a bavila se s rozloženými snáři, archy čísly popsanými atd." (...) Podle Nerudy se správný výklad snů a následkem toho výběr správného "numera" děje "srdcem" a je "nepopíratelným majetkem pohlaví ženského, a kdykoliv se muž do toho vplete, přijde ihned na scestí, zabředne i utone v bahně rozumového vypočítávání" (Neruda 1960, s. 87).

Novákové totiž existuje heslo "Josefa svatého viděti, hodný poručík dětí" (Nováková 1990, s.63).

I když v povídce „Pohřeb“ sen neslouží ani k zkoumání lidského nitra, ani k předpovídání lidského osudu, přece jen je zde zmíněno i snění a význam snů. Je to ovšem zmínka ironická, protože omezuje význam snů na sázení do Sportky:

Když pak chtěl Pepíkovi říct, že Sportka velice podporuje snění a význam snů, utrhla mu to venku děsná šupa, pak řinčení a nadávání. (Spisy 4, s. 193).

Spojení se surrealismem i jeho přehodnocením by se mohlo zdát neprokazatelné, kdyby motiv snů a snění byly tím jediným, co by v této povídce k němu ukazovalo. Postavy v povídce však nehledají šťastná čísla jenom ve snech. Jsou zcela posedlí vyhledáváním náhodných čísel, která mají v povídce epiteta "osudová" a "znamení z nebe", což připomíná honbu za "objektivní náhodou", kterou jsou prosycena díla surrealistů, např. Hrabalem obdivovaná Bretonova *Nadja* či surrealistické prózy Nezvalových.

Резюме

Настоящая статья посвящена выражению тематики сна и изложению снов в творчестве Богумила Грабала в 40 – 60 гг. XX века. Анализ показывает, что Грабал с самого начала вдохновлялся сюрреализмом, в котором сон принадлежал к самым важным темам. Восприятие сюрреализма у Грабала изменялось с течением времени от полного восприятия его приемов до их селективного использования и даже пародирования. В этом отношении большую роль играло влияние Группы 42.

Статья сосредоточивается на записках собственных снов Грабала в тексте «Zápisník snů», использование цитат из сонников и их функций в коллажах «Mrtvomat» и «Legenda zahrnaná na struně mezi kolébkou a rakví», далее в стихотворении «Věčný Silvestr» и в прозаических текстах «Taneční hodiny pro starší a pokročilí», «Bambini di Praga 1947», «Kafkárna» и «Pohřeb». Записки снов и изложения снов, взятые из сонника, обогащают тему, язык и даже композицию произведений Грабала. Кроме того, они служат в качестве пародии сюрреалистических приемов. Сравнение цитат из сонника у Грабала с сонником Сторха еще раз доказывает, что Грабал в своем творчестве систематически употребляет подлинные цитаты из нехудожественной литературы.

Prameny

- 1967. Bohumil Hrabal uvádí... Výbor z české prózy. Praha.
- 1991 Ztracená ulička. Praha.
- 1992. Poupata. Křehké a rabiátské texty z let 1938-1952. Praha.
- Spisy 1. Básnění. Sebrané spisy Bohumila Hrabala 1. Praha 1991.
- Spisy 2. Židovský svícen. Sebrané spisy Bohumila Hrabala, svazek 2. Praha 1991.
- Spisy 3. Jarmilka. Sebrané spisy Bohumila Hrabala, svazek 3. Praha 1992.
- Spisy 4. Pábení. Sebrané spisy Bohumila Hrabala, svazek 4. Praha 1993.
- Spisy 5. Kafkárna. Sebrané spisy Bohumila Hrabala, svazek 5. Praha 1994.
- Spisy 12. Kdo jsem. Sebrané spisy Bohumila Hrabala, svazek 5. Praha 1993.
- Spisy 14. Pojízdna zpovědnice. Sebrané spisy Bohumila Hrabala, svazek 14. Praha 1996.
- Spisy 15. Domácí úkoly. Sebrané spisy Bohumila Hrabala, svazek 15. Praha 1993.
- Spisy 18. Ze zápisníku zapisovatele. Sebrané spisy Bohumila Hrabala, svazek 18. Praha 1996.
- Hrabal Bohumil, & Peterka, Miroslav, 1967. Toto město je ve společné péči obyvatel. Montáž. Praha.
- Nováková, Anna, 1990. Snář Anny Novákové ze Lhoty, obsahující výklad všech snů. Praha.
- Storch, okolo 1930. Storchův nejnovější a nejuplněnější egyptsko-perský a chaldejský obrázkový snář. Praha.

Literatura

- Breton, André, 1934. *Spojitě nádobý*. Praha. 1935. *Nadja*. Praha.
- 1937. *Co je surrealismus? Tři přednášky*. Brno.
- Descharnes, Robert, & Néret, Gilles, 1991. *Salvador Dalí: 1904-1989*. Köln.
- Etherington-Smith, Meredith, 1993. *Dalí – en biografí*. Stockholm.
- Jankovič, Milan 1990. "Tři tečky v Prolukách Bohumila Hrabala". *Hrabaliana*. Sborník prací k 75. narozeninám Bohumila Hrabala, red. Milan Jankovič a Josef Zmr. Praha, s. 161-173.- 1996. *Kapitoly z poetiky Bohumila Hrabala*. Praha.
- Joyce, James, 1976. *Odyseus*. Přeložil Aloys Skoumal. Praha.
- Kolář, Jiří, 1986 „Dovětek autora“, *Vršovický Ezop*, München, s. 137- 138.

- Krátký, Radovan, 1966. *Snář nejnovější a obrázkový egyptsko-persko-chaldejsko-český obsahující výklady všech snů dle nejosvědčenějších a nejvyzkoušenějších pramenů*. Praha.
- Neruda, Jan, 1960. *Povídky Malostranské*. Praha.
- Nezval, Vítězslav, 1981. *Depeše z konce tisíciletí* (=Korespondence Vítězslava Nezvala), Praha.
- Roth(ová), Susanna, 1983. 'Mrtvomati', montáž - die erste literarische Collage Bohumil Hrabals, *Schweizerische Beitrage zum IX. Internationalen Slavistenkongress in Kiev*, September 1983. Bern-Frankfurt am Main-New York, s. 193-218.
- - 1986. *Laute Einsamkeit und bitteres Glück*. Zur poetischen Welt von Bohumil Hrabals Prosa (=Slavica Helvetica, Band 25). Bern.
- - 1993. *Hlučná samota a hořké štěstí Bohumila Hrabala. K poetickému světu autorových próz* (= Pražská imaginace, sv. 213). Praha.
- Slavičková, Miloslava, 1986. "Hrabal och den surrealistiska doktrinen", Uppsala (= *Slovo* nr 34), s. 39-62.
- 1987. "Bohumil Hrabal and the Legacy of the Czech Avant-garde", *The Slavic Literatures and Modernism*. A Nobel Symposium, August 5-8 1985, ed. by Nils Åke Nilsson, Stockholm (=Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Konferenser 16), s. 221-38.
- 1997. "Hrabalovy Pracovní materiály, poznámky a výpisky", *Česká literatura* 45, Praha 1997:4, s. 408-436.
- Štyrský, Jindřich, 1970. *Sny (1925-1940)*. Praha.
- Teige, Karel, 1928. O humoru, clownech a dadaistech (dvojdílný cyklus). 1. část: *Svět, který se směje* (1924-26). Praha.